

המפרץ הפרסי – מערכת גיאו-פוליטית משתנה

עוזי רבי

אזכורו של המפרץ הפרסי מעורר אסוציאציות של נפט ועושר הטמון בו. אזור זה חדר בעוצמה לתודעה הבין-לאומית בשל מרבצי הנפט שבו ובשל חשיבותו הגיאו-אסטרטגית. סוגיית הביטחון האזורי הייתה ועודנה נושא מרכזי על סדר היום של אנשי מדינה וחוקרים מתחומים שונים. מאמר זה יעסוק בסוגייה זו תוך מתן פרספקטיבה היסטורית והעמדת הדברים לנוכח המציאות המתפתחת באזור.

הדיון בסוגיית הביטחון האזורי במפרץ מחייב התייחסות לממדיה הקשיחים של המציאות, היינו, מרוץ החימוש וסוגיות גיאו-אסטרטגיות מרכזיות, אך גם לממדיה הרכים, בהם מתחים ערביים-איראניים, המציאות החברתית-דמוגרפית במדינות השונות בחופי המפרץ, סכסוכי גבול עתיקי-יומין, הקשר בין כלכלה לבין פוליטיקה והשפעתם של הלכי רוח אזוריים על המערכות הפוליטיות במדינות האלה.

אחד מן המאפיינים הבולטים של המציאות במפרץ הוא השונות הרבה בין המדינות השוכנות לחופיו. איראן ועיראק – שתי מדינות בעלות היסטוריה ארוכה, אוכלוסייה גדולה, משאבים אנושיים ומשאבי טבע משמעותיים; סעודיה, ממלכת נפט מדברית המשתרעת על רוב שטחו של חצי-האי הערבי; ובתוכם, בין שלוש הגדולות, שוכנות חמש נסיכויות המפרץ שאוכלוסייתן מעטה ושכלכלתן מבוססת על הנפט: כוויט, איחוד האמירויות הערביות, עומאן, בחריין וקטר.

מאמר זה אינו מתמקד באחת ממדינות האזור, אלא מבקש לבחון את המפרץ על שני עבריו כיחידה גיאו-פוליטית, שמשקעי החיכוך בקרבה, והשינויים שהתחוללו בה החל משנות ה-70 של

מעורבותם של כוחות זרים בראי ההיסטוריה

מעורבות של מעצמות אינה תופעה יוצאת דופן בהיסטוריה של המפרץ. במשך מאות שנים שיחרו לפתח האזור מעצמות אשר ביקשו לבסס את אחיזתן באזור ולהפיק מכך יתרונות כלכליים ואסטרטגיים. במאה ה-20, בעקבות גילויים של מרבצי נפט אדירים, הפך המפרץ לאזור חיוני ביותר וליעד מרכזי בסדר היום של כוחות אזוריים ובין-לאומיים.

לאזור נודעה חשיבות גיאו-פוליטית גדולה במיוחד החל ממלחמת העולם השנייה. חצי-האי הערבי והימים שמסביבו – המפרץ הפרסי, הים האדום והים הערבי – שימשו מעברי ים ואוויר חשובים בדרך לאוקיינוס ההודי, לאסיה ולאוקיינוס השקט. בתקופת המלחמה שימש המפרץ הפרסי מסדרון ימי וערוץ הספקה חשוב ששירת את בעלות הברית. לקראת פינוי הבריטים מהודו ב-1947 הפך האי בחרין למוקד חשוב באסטרטגיה הבריטית ולמקום מושבו העתידי של הנציג-תושב (political resident) הבריטי באזור.

בעשורים שלאחר מכן הפך המפרץ הפרסי לזירת תחרות נוספת במסגרת המלחמה הקרה. האסטרטגיה המערבית התמקדה באבטחת קווי הספקת הנפט ובשימור כוחם של משטרים ידידותיים – כמשקל-נגד לאיום הקבוע שהציבה ברית המועצות עליהם. כך, למשל, עודד המערב במהלך 1955 את בעלות-בריתו (איראן, עיראק, תורכיה ופקיסטן) לחבירה אסטרטגית באמצעות הקמת ברית בגדאד כדי שתשמש חגורת מגן לאבטחת נתיבי הנפט.¹

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה ההגנה על המפרץ הייתה עדיין בתחום האחריות של הבריטים. ואולם דעיכת כוחה של בריטניה במזרח התיכון והדינמיקה של המלחמה הקרה הניעו את ארצות הברית להגביר את מעורבותה באזור. מאז החל תהליך של חילופי משמרות במפרץ הפרסי. בעקבות השחיקה

1. U. Rabi, "British Possessions in the Persian Gulf and Southwest Arabia: The Last Abandoned in the Middle East", in: Z. Levey & E. Podeh (eds.), *Britain and the Middle East: From Imperial Power to Junior Partner* (Sussex, 2008), pp. 264–279.

במעמדה של בריטניה בנחלותיה האימפריאליות - עצמאות הודו (1947), הלאמת תעלת סואץ על ידי מצרים (1956), אובדן השפעתה בעיראק בעקבות מהפכת יולי 1958 והיציאה הכפויה מעדן (1967) - נוצר חלל שהתמלא אט אט בנוכחות של ארצות הברית. פינוי הבריטים ממחוזות המפרץ הושלם בדצמבר 1971.

שנות ה-70: עשור של מפנה

בשנות ה-70 נוצרו התנאים הבסיסיים לשינוי דרמטי במרחביו של המפרץ הפרסי. במוקד השינוי עמדו שתי התפתחויות חשובות - האחת גיאו-פוליטית והשנייה גיאו-כלכלית. ההתפתחות הראשונה הייתה נסיגת בריטניה מהמפרץ בדצמבר 1971, וההתפתחות השנייה הייתה העלייה החדה בכמויות הפקת הנפט ובמחיריו. לא בכדי כונה העשור הזה בספרות המחקרית "עשור הנפט"², ובעטיו של מבוץ הנפט הפך המפרץ הפרסי לאחד האזורים החשובים ביותר במפה הבין-לאומית.

הנסיגה הבריטית - חילופי משמרות במפרץ הפרסי העשור של שנות ה-70 החל בסימן ההכרזה של בריטניה עוד בספטמבר 1968 כי בכוונתה לפנות את מאחזיה במפרץ בדצמבר 1971. כאמור, היה זה שלב מאוחר בתהליך ארוך וממושך שהחל עם סיומה של מלחמת העולם השנייה. המפרץ היה רק חוליה בשרשרת ארוכה של נסיגות בריטיות. הנסיגה ב-1967 מעדן - מאחז בריטי מובהק וחשוב - הייתה מייגעת וארוכה ולוותה בשפיכות דמים. בעטיה הגיעו הבריטים לידי מסקנה כי את נסיגתם ממחוזות המפרץ עליהם לתכנן מבעוד מועד. ואכן, נסיגתם מן המפרץ התנהלה באופן מסודר, אך היו לה השלכות פוליטיות וצבאיות בעלות חשיבות מכרעת לעתיד האזור. את הפינוי הבריטי ליוו חששות וספקות באשר ליכולתן של נסיכויות המפרץ להתקיים

2. ליתר דיוק, המונח "עשור הנפט" מתייחס לשנים 1973-1982; התופעה המרכזית בו הייתה זרימת הון בסדרי גודל של מאות מיליארדי דולרים לכל אחד ממשקי מדינות הנפט הערביות.

באופן עצמאי. במשך כמאה וחמישים שנים שימשה בריטניה עבורן מגן, מתווך ואדמיניסטרטור. מבחינתן, הפינוי הבריטי היה למעשה הסרת יריעת המגן שתחתיה חסו במשך שנות דור. ניתן לומר, שלהוציא כווית, רוב נסיכויות החוף לא היו בשלות לניהול חברה ומדינה על כל המשתמע מכך. למרות זאת, הלחצים של המציאות המשתנה אילצו את המדינות החדשות – בחריין, קטר, איחוד האמירויות הערביות וסולטאנות עומאן³ – להתאים את עצמן מהר ככל האפשר לנסיבות החדשות.

כבר בהתחלה בלט חוסר האיזון בין המדינות השונות במציאות הגיאו-פוליטית החדשה במפרץ הפרסי. איראן ועיראק העלו תביעות טריטוריאליות בנוגע לחלקים שונים בעברו הערבי של המפרץ. תביעות אלה נבעו משאיפות לבכורה באזור המפרץ והיו מגובות בנימוקים היסטוריים. בהשוואה אליהן, מדינות המפרץ, להוציא סעודיה, היו זעירות בשטחן ובאוכלוסייתן, ונעדרו ניסיון מדינתי ובין-לאומי. יתרה מזו, איראן ועיראק עשו שימוש במגוון המשאבים שהיו ברשותן, ועוד לפני עידן הנפט נהנו מפיתוח כלכלי וממודרניזציה. איראן ועיראק היו אפוא היחידות שענו להגדרה של מדינות מבוססות בשל גודלן, ניסיוןן העשיר וקשריהן הבין-לאומיים.

מדיניות ארצות הברית בשנות ה-70 – מדיניות "שני הנדבכים"

בעקבות נסיגת בריטניה מאזור המפרץ נוצרו שתי בעיות שלהן נדרש פתרון מידי. כאמור, הראשונה הייתה שאלת יכולתן של המדינות הקטנות, שקיבלו זה עתה עצמאות, להתמודד עם אתגרי השעה. בד בבד עלתה סוגיית המעורבות של ארצות הברית כחלופה לנוכחות של בריטניה. האינטרס של ארצות הברית באזור

---

3. סלטאנות עומאן – פרי מיוזגן של שתי ישויות קודמות – סלטאנות החוף במסקט ואמאמות הפנים בעומאן. עומאן נבדלה מנסיכויות המפרץ בגודלה ובעומקה ההסטורי, אך בעשורים שלפני שנות ה-70 חוותה נחשלות עמוקה. ראו: עוזי רבי, עומאן החדשה (תל אביב: מרכז דיין, 2000), ע"פ 18-22.

מצא ביטויו החל בשנות ה-30 בתעשיית הנפט הסעודית. במאבק שניהלו ביניהן חברות בריטיות ואמריקניות על הזיכיון הסעודי, הייתה ידם של האמריקנים על העליונה. "חברת הנפט הערבית-אמריקנית (עראמקו) קנתה לעצמה בהדרגה מעמד חשוב בממלכה הסעודית והכשירה דרך לשיתוף פעולה אמריקני-סעודי.⁴ במדינות המפרץ, לעומת זאת, הייתה המעורבות האמריקנית דלילה, מה גם שהבריטים, הקפידו לבלום את ההשפעה האמריקנית באזור. עד 1968, למשל, התמידו הבריטים בסירובם לאשר פתיחה של קונסוליה אמריקנית בדובאי.⁵ בתחילת שנות ה-70 הושלם תהליך חילופי המשמרות.

בניסיונם להתמודד עם המציאות החדשה שנוצרה במפרץ הפרסי בשנות ה-70 השתיתו האמריקנים את מדיניותם על שני הנדבכים המלוכניים הפרו-מערביים משני עבריו של המפרץ – איראן וסעודיה. חותמו של סינדרום וייטנאם ניכר בהעדפתה של ארצות הברית להמיר את הנוכחות המעצמתית בהישענות על מוקדי השפעה אזוריים. כך התגבשה מדיניות "שני הנדבכים" (twin pillar policy) מבית מדרשו של ממשל ניקסון, שלפיה יש להעניק סיוע צבאי ותמיכה מדינית לאיראן ולסעודיה כדי להבטיח את יציבות המפרץ ולבלום התפשטות אפשרית של השפעה סובייטית במפרץ.⁶

איראן המלוכנית נתפסה בעיני ארצות הברית כמדינה החזקה באזור מבחינה צבאית, ומנהיגה, השאה האיראני, היה לפיכך מי שיכול לשמש "השוטר שלנו [של האמריקנים] במפרץ".⁷ הסעודים נתפסו ככוח מייצב בקרב נסיכויות הנפט במפרץ ויורשים ראויים

4. D. Holden and R. Jones, *The House of Saud* (N.Y. Holt, Rinehart and Winston, 1982), pp. 123–140.

5. Rosemarie Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, The United Arab Emirates and Oman* (London: Unwin Hyman Ltd., 1989), pp. 60–80.

6. Kamran Taremi, "Iranian perspectives on Security in the Persian Gulf", *Iranian Studies*, vol. 36, no. 3 (September 2003), pp. 381–391.

7. Ibid.

לבריטניה. איראן ומדינות המפרץ הערביות ראו עין בעין את מורכבותו הגאופוליטית של האזור ואת מסכת הבעיות שניצבה לפתחן. אחרי ככלות הכול, היו אלה משטרים מלוכניים פרו-מערביים שהתייחסו בחשד למשטרי המהפכה הרדיקליים בעולם הערבי, ובייחוד לעיראק הבעת'יסטית, שהחל מ-1972 באה בברית ידידות ושיתוף פעולה עם ברית המועצות. בשנות ה-60 וה-70 ביקשה ברית מועצות לשבש את סחר הנפט המערבי ולהחליש את משטרי המפרץ הפרו-מערביים, אך כדי להימנע מעימות חזיתי עם ארצות הברית היא לא עשתה כן. לעומתה, הפעילו מדינות פרו-סובייטיות, בהן דרום תימן ועיראק, תנועות מחתרת וארגוני גרילה בעלי אוריינטציה שמאלנית ברחבי המפרץ.⁸ החשש מחדירתה של ברית המועצות לאזור והרצון לתאם את מדיניות מחירי הנפט ולשמור על ביטחון מימי המפרץ יצרו מכנה משותף רחב בין איראן המלוכנית ומדינות הנפט הערביות. ואכן, בשנות ה-70 נראתה יצירתו של מערך ביטחון ערבי-איראני במפרץ בהישג יד, והדבר בא לידי ביטוי במידה רבה בעצם יישומה של מדיניות "שני הנדבכים".

משבר הנפט שהחל ב-1973 חיזק עוד יותר את הקשר בין ארצות הברית לבין סעודיה ונסיכויות הנפט. מעתה התבססו היחסים על ההבנות, שהממלכה הסעודית תשמור על מדיניות מאוזנת במשק הנפט ותייצב רמה סבירה של מחירים מבחינתן של ארצות הברית ואירופה. בתמורה העניקה ארצות הברית לאזור מעטפת ביטחון וסייעה בפיתוח הכלכלי והצבאי של סעודיה ושל נסיכויות הנפט.⁹ ערובות הביטחון שביקשו מדינות הנפט הערביות העידו כבר בשלב זה, שתחושת הפגיעות שלהן הלכה והעצימה ביחס ישר לעלייה בכוחן הכלכלי.

8. ראו למשל, עומאן החדשה, ע"ע 63-66.

9. J.D. Antony, "The US-Saudi Arabian Joint Commission on Economic Cooperation", in: W. Beling (ed.), *King Faisal and the Modernization of Saudi Arabia* (London, 1980), pp. 102-109.

ככל שגברה הישענותן של מדינות הנפט הערביות על ארצות הברית החריפה הביקורת נגדן ברחבי העולם הערבי. בעיני מדינות כמו לוב, סוריה, עיראק ודרום תימן – מדינות שבפיהן הייתה שגורה רטוריקה מהפכנית אנטי-מערבית – הייתה לצנינים העובדה שמדינות ערביות-מוסלמיות הטובלות בעושר נפט חסר תקדים מזהות עם האימפריאליזם האמריקני הפורש את חסותו על המפעל הציוני. במהלך שנות ה-70 התחזקו המתקפות של מדינות אלה על משפחות המלוכה במפרץ הפרסי, והן נתפסו ברחוב הערבי ככלי שרת בידי המערב. המגמה הזאת כשלעצמה, נוסף על העובדה שהמדינות הערביות הרדיקליות נשענו על סיוע סובייטי, הגבירו את חששותיהן של סעודיה ושל נסיכויות הנפט ואת הצורך בהישענות רבה יותר על מטריית המגן האמריקנית, והובילו לרכישה אובססיבית של ציוד צבאי. משוואת היחסים הבעייתית הזאת עתידה הייתה להיוותר על כנה. העובדה שמדינות הנפט, על אף כוחן הכלכלי, היו ביסודן חלשות מבחינה דמוגרפית וצבאית לא אפשרה להן להפעיל מנופי כוח נגד ארצות הברית בנוגע לתמיכתה בישראל. מאז 1973 חזרו ונשנו הקריאות, בייחוד מצד משטרים אנטי-מערביים ותנועות רדיקליות רדיקליים, להשתמש בקלף הנפט. בכך הייתה טמונה גם שאיפה כמוסה של הרחוב הערבי לעשות שימוש בכוחו של מנוף הנפט כדי לשכך מעט את התחושה המרה של תבוסת מלחמת 1967. ואולם קריאות אלה לא שינו באופן בסיסי את עמדתן של מדינות הנפט הערביות, והן המשיכו לדבוק במדיניותן ולא גילו כל רצון להעמיד במבחן את ברית האינטרסים עם ארצות הברית, שנתפסה, כאמור, כחלק אינטגרלי מאסטרטגיית הביטחון שלהן.¹⁰

שנות ה-80 – זירה במשבר

המהפכה האסלאמית באיראן ב-1979 ומלחמת איראן-עיראק (1980-1988) בישרו על תחילתו של מהפך גיאו-פוליטי שהעתיק

10. עוזי רבי, סעודיה: ממלכת נפט במבוכי הדת והפוליטיקה (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2007) ע"ע 109-117.

את מרכז הכובד בזירה המזרח-תיכונית מאגן הים התיכון למפרץ הפרסי.

המהפכה האסלאמית והשפעתה על מדינות האזור
המהפכה האסלאמית באיראן הייתה ללא ספק אירוע מכונן בעיצובו של סדר גיאו-פוליטי חדש במפרץ הפרסי. מיקומה הגיאו-אסטרטגי של איראן במפרץ הפרסי, אוכלוסייתה בת כ-60 מיליון נפש ויומרתה לייצג נאמנה את המוסלמים באשר הם – לכל אלה הייתה השפעה מכרעת על יחסיה של איראן עם מדינות ערב ועל יציבותו של האזור. ברמה הגיאו-אסטרטגית השתנה דפוס הפעולה של איראן לבלי הכר בכל הנוגע לכריתת בריתות ולסימון יריבים.

כאמור, מדינות הנפט הערביות במפרץ טעמו כבר בשנות ה-60 וה-70 את טעמה של אופוזיציה בדמותן של תנועות גרילה שמאלניות שנתמכו בידי מדינות רדיקליות כדרום תימן ועיראק. ואולם התנועות האלה לא הכו שורש במדינות המפרץ, ומרביתן מוגרו על ידי השלטונות. לעומת זאת, איראן המהפכנית החדירה קצב שונה ומאיים לדינמיקה המדינית במפרץ הפרסי. אמנם, גם בתקופת שלטונו של השאה שאפה איראן להגמוניה אזורית, אולם עתה עמדו מדינות האזור בפני מתקפת תעמולה שיטתית מבית היוצר של טהראן שאיימה לקעקע את אושיות משטרי המלוכה במפרץ.

בעוד בתקופת השאה ייצגה איראן את הסטטוס-קוו והותקפה על ידי אלה שניסו לשנותו, הרי עתה, לאחר המהפכה, הפכה איראן לשחקן מרכזי בחתירה לשינוי פניו של האזור. רטוריקה אנטי-מערבית ושימת דגש על אחדות אסלאמית סייעו ביצירת זיקה של הרחוב הערבי למהפכה ולמנהיגיה ואהדה כלפיהם. בניגוד לעבר, כאשר היה לאיראן קשר אמיץ עם רוב המדינות הערביות המתונות, היא התייצבה עתה מולן באופן מאיים תוך שימוש בסיסמאות המהפכה. במקביל פיתחה איראן יחסי עבודה וכרתה בריתות טקטיות עם מדינות ערב הרדיקליות, בהן לוב וסוריה. כך נוצרה לאיראן תדמית מאיימת בעיני מדינות הנפט הערביות במפרץ.

במשך כל ההיסטוריה האיראנית היה המפרץ הפרסי עורק חיים חיוני ושימש מאחו לשמירת ביטחון המדינה וביצור עוצמתה הלאומית. חיוניותו של מעבר המים גברה במאה ה-20 בהיותו ערוץ מרכזי ליצוא הנפט המהווה את מקור ההכנסה העיקרי של המדינה. היריבות הערבית-פרסית על ההגמוניה באזור המפרץ הוסיפה למאבק נופך של כבוד לאומי. הרפובליקה האסלאמית החדירה לשדה היריבות גם את היומרה והטענה להנהגת עולם האסלאם, בייחוד להגנה על הקהילות המוסלמיות השיעיות.

ואכן, התעמולה האיראנית שפנתה אל "אחינו השונים בעברו השני [הערבי] של המפרץ" הגבירה את מודעותם הפוליטית של השיעים ועודדה אותם למחאה גלויה. במחוז חָסָה בסעודיה, מקום מושבו של המיעוט השיעי בסעודיה, הפיצו פעילים שיעים כרוזים הקוראים למרי אזרחי כנגד משפחת המלוכה הסעודית. בפברואר 1980 נערכו הפגנות ענק בערים קָטִיף וּדֵהֶרָאן, והן דוכאו ביד קשה על ידי המשמר הלאומי הסעודי. בתודעתם של השיעים נחרט האירוע כ"התקוממות האזור המזרחי" (אֲנַתְפָּאדַת אל-מִנְטָקָה אל-שִׁרְקָה). סעודיה, שחששה מאוד מפנייתו של איתאללה ח'ומיני לעדה השיעית במדינה ומהנסיון להופכה לראש-גשר ליצוא המהפכה האסלאמית, הגיבה במדיניות קואופטיציה של המגזר השיעי והתוותה תוכנית פיתוח ארוכת טווח שנועדה לשפר את רמת חייהם של השיעים בסעודיה,¹¹ אך לממלכה היה ברור שמעתה ואילך תהווה הרפובליקה האסלאמית של איראן איום מוחשי וקבוע. ניסיונות הפיכה כושלים באי בחרין (1981 ו-1989), שאיראן טוענת לבעלות עליו, וכמה מעשי חבלה בכווית במהלך שנות ה-80 המחישו ביתר שאת את השתנות הנסיבות במפרץ הפרסי ובמזרח התיכון כולו.¹²

11. F. S. Vidal, "Development of the Eastern Province: A Case Study of Al-Hasa Oasis", in: W. Beling (ed.), *King Faisal and the Modernization of Saudi Arabia* (London, 1980), pp. 90–101.

12. Uzi Rabi and Joseph Kostiner, "The Shi'is in Bahrain: Class and Religious Protest", in: Ofra Bengio and Gabriel Ben-Dor (eds.), *Minorities and State in the Arab World* (London: Lynne Rienner Publishers, 1999), pp. 171–188.

מלחמת איראן-עיראק והקמת "מועצת שיתוף הפעולה של מדינות המפרץ" (Gulf Cooperation Council – GCC)

כל אותה עת ביצר צדאם חוסין את שליטתו בעיראק והשתמש בכספי הנפט כדי לבנות צבא חזק ומשמעותי על פי אמות המידה של המזרח התיכון. עיראק, שלטשה את עיניה במהלך המאה ה-20 אל רצועת הסהר הפורה, הגיעה ב-1979 לצומת הכרעה. צדאם חוסין, שבאותה השנה עלה לשלטון באופן רשמי, גמר אומר להפנות את מרב המאמצים לזירת המפרץ ולבסס בה דומיננטיות עיראקית. הגל השיעי המאיים מאיראן והעובדה שאיראן הייתה נתונה בשלבי מעבר ממלוכה לרפובליקה אסלאמית הניעו אותו ביתר שאת לפתוח במתקפה נגד הרפובליקה האסלאמית של איראן.

עיראק אכן הייתה יעד מרכזי במדיניות יצוא המהפכה של איראן. העדה השיעית בעיראק היא הגדולה בעדות המדינה, ומונה יותר אזרחים מאשר שתי הקהילות הסוניות האחרות – ערבים וכורדים – יחד. אנשיה היו פזורים במוקדים שבטיים ועירוניים בדרומה של עיראק, כשבתווך נמצאות הערים נג'ף וכרבלא, שתי הערים הקדושות לשיעים שהגן מרכזי הגות וזהות של העולם השיעי. למרות זאת, בשלב הזה לאיראן לא היו כל כוונות לפתוח בעימות צבאי עם עיראק. ואולם, בעיני צדאם חוסין נתפס הדבר כאיום קיומי. הגל השיעי שהצמיחה הרפובליקה האסלאמית של איראן עלול היה לסחוף את השיעה העיראקית, ובעבורו חייב המצב פעולה במתכונת של "הקם להורגך השכם להורגו". מעבר להסרת האיום המיידי המלחמה הייתה עשויה לזכות את עיראק במחוז ח'וזיסטאן, העשיר בנפט, ולהרחיב את מוצאה הצר של עיראק למימי המפרץ. בהחלטה הרת גורל יום השליט העיראקי מתקפה נגד איראן שהובילה למלחמה שנמשכה שמונה שנים – מלחמת איראן-עיראק.

מלחמת איראן-עיראק התפתחה לסכסוך מתמשך, שאיים לגלוש למימי המפרץ ולפרוץ את שעריהן של המדינות הערביות באזור.

הסכנה המוחשית הניעה את מדינות הנפט הערביות לדון בהקמת מנגנון של שיתוף פעולה אזורי שבאמצעותו יוכלו להתמודד עם האתגרים שעמדו בפניהן. לאמתו של דבר, הרעיון של בניית גוף של שיתוף פעולה במפרץ הועלה כבר בסוף שנות ה-60 כאשר התברר כי הבריטים עומדים לסגת מן המפרץ. גם במהלך שנות ה-70 דנו נסיכויות המפרץ וסעודיה בהקמתו של ארגון מן הסוג הזה, אך אין ספק כי האירועים בתקופת המעבר משנות ה-70 לשנות ה-80 חידדו את הצורך ביצירת מנגנון כזה. במאי 1981 הקימו ששת משטרי המלוכה הערביים במפרץ – סעודיה, כוויית, בחריין, קטר, איחוד האמירויות הערביות ועומאן – הקימו את "מועצת שיתוף הפעולה של מדינות המפרץ" (GCC).

הקמת ה-GCC בשיאה של מלחמת איראן-עיראק נועדה להפגין מגמה של הפרדה ואי תלות בשתי המדינות הלוחמות – איראן ועיראק. ה-GCC ביקש להבליט במסריו את החתירה לשיתוף פעולה כלכלי, לפעילות מתואמת נגד טרור וליצירת מסגרת צבאית משותפת בין חברות הארגון במנותק ממדינות ערביות אחרות. בשל הרצון לא לתת בידיה של איראן תחמושת תעמולתית, עיראק לא נכללה בארגון, זאת על אף שרוב המדינות העדיפו להביע תמיכה בעיראק, ואף לתת לה סיוע, כדי למנוע ניצחון של איראן אשר נתפס בעיניהן כתסריט הגרוע מכול. עם זאת, הן הקפידו לשמור על ערוצי תקשורת פתוחים עם איראן ולקיים עמה מגעים דיפלומטיים, כדי להימנע מעימות ישיר עם טהראן.

ההתנהלות הזאת של מדינות הנפט הערביות נבעה מדימוי עצמי של חולשה ואי יכולת להתגונן מול שכנות גדולות מהן בשטח, באוכלוסייה ובעוצמה הצבאית. הן ביכרו לנקוט קו מדיניות המושתת על פעילות דיפלומטית בניסיון למצות את עדיפותן הכלכלית. לפיכך הן נקטו מדיניות של שיתוף פעולה, ולעתים אף פיוס, מול המדינות הרדיקליות במזרח התיכון. כך בלטו המדינות האלה כמתווכות בסכסוכים ערביים ותמכו כלכלית במפעלי פיתוח ברחבי העולם הערבי. ניסיונות התיווך של סעודיה וכוויית בסכסוכים בין סוריה ומצרים בשנים 1975-1976 ובין צפון

תימן ודרום תימן במהלך שנות ה-70 הם דוגמאות לכך. במקביל, בניסיון להפיס את דעתן של המדינות הרדיקליות, הצטרפו מדינות המפרץ לגוש המדינות שגינה בנחרצות את מצרים לאחר חתימתה על הסכמי קמפ דייוויד עם ישראל. כך הן קיוו לרכוש לעצמן דימוי של מדינות חיוניות ברמה המדינית וברמה הכלכלית ולזכות ב"חסינות" מפני תקיפה של המדינות הרדיקליות או ממעשי חתרנות שלהן נגדו.

הסתמכות על ארצות הברית הייתה מרכיב מרכזי בתפיסת הביטחון של מדינות ה-GCC, אם כי הן נזהרו שלא להבליט זאת. כאשר בחנו את מערך האיומים עליהם הבינו שליטי המדינות הערביות במפרץ כי ההישענות על ארצות הברית היא הכרח קיומי. הפלישה של ברית המועצות לאפגניסטן עוד ב-1979 הוסיפה לחדדתן של מדינות המפרץ, שראו בכך המשך מלאכת כיתור סובייטית של האזור מעבריו השונים. כדי להרגיע את מדינות המפרץ הכריזו האמריקנים בדצמבר 1979 על כינונו של "כוח פריסה מהיר", שיעמוד הכן במבואות המפרץ ויסכל מבעוד מועד איומים כאלה. כך הכריז ממשל הנשיא קרטור כי "ייעשה שימוש בכוחות צבא אמריקניים כדי להבטיח עליונות במפרץ הפרסי, וכי כל מתקפה כנגד המפרץ תתפרש כפגיעה באינטרסים החיוניים של ארצות הברית."¹³ מלחמת איראן-עיראק - שהייתה הסיבה העיקרית להקמת ה-GCC - הוכיחה ביתר שאת עד כמה מוגבלת יכולתו של הארגון להתמודד עם איומים מצד שחקניות כמו איראן ועיראק ועד כמה חיונית הישענותן של חברות ה-GCC על מטריית ההגנה האמריקנית. דוגמה לכך ניתנה בעצם החסות שהעניקה ארצות הברית לשיט מכליות של מדינות המפרץ מפני התקפות של איראן ועיראק בשנים 1987-1988 באמצעות מתן אישור להניף את דגלה על המכליות האלה. "מדיניות הדגלול" (Reflagging) נשאה אפוא אופי של הסדר מקומי מזדמן שהתקיים מעת לעת בשנות ה-80 בין ארצות הברית לבעלות בריתה באזור.

13. B. Grayson, *Saudi-American Relations* (Washington: University Press of America, 1982), pp. 142-143.

במהלך שנות ה-80 התחזק הקשר הסעודי-אמריקני, ובא לידי ביטוי בהספקה של מערכות נשק חדישות, בסיוע בפיתוח כלכלי ומעל לכול – במחויבות אמריקנית לביטחון אזורי. עסקת האיווקס (AWACS), שמומשה במהלך 1982, הייתה בעיני הסעודים חיונית ביותר כדי להגן על שדות הנפט בשטחה מפני איראן. ממשלו של הנשיא רונלד ריגן (1981-1989), שראה בחדירתה של ברית המועצות את האיום העיקרי הנשקף לזירת המפרץ הפרסי, העמיק – הן בהצהרות והן במעשים – את מחויבותה של ארצות הברית לשמירה על ביטחונן של בעלות בריתה באזור. בתחילה נקט ממשלו של ריגן עמדה נייטרלית בכל הנוגע למלחמת איראן-עיראק, אך עד מהרה נסחף במערבולת האזורית וגיבש אסטרטגיה שלפיה ארצות הברית לא תתערב בכל סכסוך במפרץ, אלא אם תתבקש באופן מפורש לעשות זאת על ידי אחת מידידותיה באזור, שתבטיח לה לשם כך זכויות נחיתה ושימוש של הצבא האמריקני במתקני צבא בשטחה.¹⁴

כדי להתמודד עם תחושות ניכור בציבור הערבי או האסלאמי לנוכח העמקת הקשר הסעודי-אמריקני הקפידו מדינות ה-GCC במהלך שנות ה-80 להשתמש ברטוריקה עשירה במונחים של אי-הזדהות ושל התנגדות לנוכחות הצבאית של ארצות הברית על אדמותיהן. מדינות אלה, בייחוד סעודיה, הניחו שדי יהיה בהצהרות כאלה כדי לחפות על הקשר המתהדק ביניהן לבין ארצות הברית. הסעודים נותרו כמובן דבקים בעמדתם שיש לצמצם למינימום את המערבות הגלויה של ארצות הברית, זאת משום שידעו שכל פעילות אמריקנית במפרץ תחשוף אותם לביקורת קשה מצד איראן ומדינות אסלאמיות אחרות. ואולם באותה עת נסחף האזור ברטוריקה אסלאמית מהפכנית שהציגה את השותפות האמריקנית-סעודית באור שלילי. בסיומו של העשור חש השלטון הסעודי

14. G. Gause, "From 'Over the Horizon' to 'Into the Backyard': The US-Saudi Relationship and the Gulf War," in: D. Lesch (ed.), *The Middle East and the United States: A Historical and Political Reassessment* (Boulder, CO: Westview Press), 1996, pp. 299–311.

בהתנגדות עצמחה מבית כלפי קשריו המתהדקים עם וושינגטון. יתרה מזו, ב-1990, לנוכח פלישת עיראק לכווית, הפכה הנוכחות המוסווית של ארצות הברית בממלכה לנוכחות מסיבית וגלויה, חסרת תקדים בהיקפה.

שנות ה-90 – שבירת כללי המשחק

פלישת עיראק לכווית באוגוסט 1990 שינתה באופן דרמטי את פני המציאות במפרץ. כל קלפי התדמית שמדינות הנפט הערביות נאחזו בהם עד אז – אי-הזדהות, שיקולים אסלאמיים והישענות על כוחן של מדינות המפרץ הפרסי – נטרפו בסערה החדשה שפקדה את האזור. הפלישה מוטטה את עיקרי המדיניות של מדינות ה-GCC. עיראק פלשה לכווית אף כי רוב מדינות ה-GCC סייעו לה במלחמתה נגד איראן.¹⁵ כוויית, למשל, אפשרה לעיראק במהלך מלחמתה נגד איראן עגינה בנמלי הים ופתיחת מסדרון אווירי למטוסיה. הניסיון לרצות את עיראק היה בבחינת "מעט מדי ומאוחר מדי", ולא היה בו כדי להשביע את תיאבוננו של צדאם חוסין. במהלך שנות ה-80 הביע שליט עיראק את הסתייגותו מן הסיוע "הסטרילי" שהגישו לו רוב מדינות ה-GCC. הוא טען כי אין די בתרומתן הכספית וכי הוא מצפה מהן ליטול חלק בלחימה נגד האויב האיראני. החרפת הטון והאיומים שהשמיע נגדן מאז הסתיימה מלחמת איראן-עיראק באוגוסט 1988 הכשירו את הקרקע לפלישה האלימה והאכזרית של עיראק לכווית באוגוסט 1990.

פלישת עיראק לכווית הבליטה שוב את הקושי הגיאו-אסטרטגי שעמו התמודדה עיראק מאז הקמתה במאה ה-20 – מדינה ענקית, ששטחה כ-450,000 קמ"ר, עם מוצא צר למפרץ באורך של כ-80 ק"מ בלבד. הרחבת המוצא לים ושיפור מעמדה הגיאו-אסטרטגי היו אפוא יעד מרכזי של שליטי עיראק במאה ה-20. כך הקים המלך ע'אזי ב-1938 תחנת רדיו שהמסר העיקרי בשידוריה היה קריאה לכווית לשוב לחיק האומה העיראקית. שליט עיראק עבד אל-כרים

---

15. ערב-הסעודית וכווית סייעו באמצעות מכירת 350,000 חביות נפט ביום עבור עיראק בעת המלחמה עם איראן.

קאסם (1958-1963) תכנן לפלוש לכוויית ב-1961, אך נבלם על-ידי חזית ערבית-בריטית משותפת. המתקפה נגד איראן אמורה הייתה לספק פתרון, חלקי לפחות, לבעיה הזאת, אך בפועל הורע מצבה של עיראק. כבר בשלבים הראשונים של מלחמת איראן-עיראק נחסם נתיב הנהר שאט אל-ערב הנשפך למימי המפרץ הפרסי, וב-1986 נכבש על ידי איראן חצי-האי פָאוּ הנמצא בשפך הנהר. חסימת המוצא העיקרי של עיראק אל הים המחשישה בעליל את חולשתה הגיאואסטרטגית, ויצרה צורך בפיצוי – הפעם באמצעות כיבוש כוויית. הצעד הזה, שהיה בעיני שליטי עיראק בבחינת השבת נחלה גזולה לבעליה, היה עשוי להרחיב את המוצא שלה למימי המפרץ ולהעניק לה מרחב תמרון ופעולה שסייע לה להגביר את עוצמתה הלאומית ולחזק את מעמדה באזור המפרץ.¹⁶

כיבושה המהיר והאכזרי של כוויית באוגוסט 1990 וגיבושה המהיר יחסית של חזית אמריקנית-ערבית שכפתה על עיראק נסיגה לימדה על השתנות הנסיבות באזור. עיראק של צדאם חוסין ספגה מהלומה. לא זו בלבד שהיא נאלצה לשוב לגבולותיה הטבעיים, אלא שעתה בידודה היה לעובדה. חיל הים העיראקי הושמד ברובו, ובעקבות סילוקה של עיראק מכוויית צומצם עוד יותר שטחה באום קסר, נמל המוצא העיראקי הקרוב ביותר למפרץ. אחד מיעדיו המוצהרים של שלטון הבעת' בעיראק החל משנות ה-70 היה צמצום הנוכחות האמריקנית במפרץ, ואולי אף סילוקה לחלוטין. באוגוסט 1990 הציב צדאם חוסין את מדינתו על מסלול התנגשות עם ארצות הברית, ובעקבות הצעד הזה גברה הנוכחות האמריקנית במפרץ לממדים חסרי תקדים. החל מ-1992 הוטלו על עיראק הגבלות איסור טיסה בדרום המדינה, התשתית הכלכלית שלה קרסה בשל נזקי המלחמה וחלום הדומיננטיות העיראקית במפרץ ספג מכה ניצחת.

מבחינת הרפובליקה האסלאמית של איראן יצרו ההתפתחויות האלה מכלול של הזדמנויות ברמה הגיאופוליטית, אם כי בצדן

16. ראו מאמרי: U. Rabi, "Kuwait's Changing Strategic Posture: Historical Patterns", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, vol. 27. No. 4, pp. 53–55.

היו סיכונים. המהלומה שספגה עיראק של צדאם בשנים 1991-1990 הוציאה את היריבה המסורתית מן המאבק על ההגמוניה במפרץ הפרסי, ועודדה שאיפות איראניות לבסס את מעמדה ככוח המוביל באזור. ההתפתחות הזאת נוספה על התפתחויות אחרות באזור שהשפיעו על מעמדה של איראן ועל מדיניותה. התפוררות ברית המועצות ב-1991 וכינון של כמה רפובליקות מוסלמיות מצפון לאיראן יצרו מבחינתה של איראן עורף חדש ונוח הרבה יותר. בחזית הסכסוך הישראלי-ערבי הפכה איראן זה כבר לסמן רדיקלי שהיה לו מקום ברור בגיאו-פוליטיקה המזרח-תיכונית.

בכל הנוגע למדיניותה במפרץ נותרה איראן נאמנה לאינטרס הלאומי. הדבר ניכר כבר בתקופת שלטונו של ח'ומיני שדבק בכינוי "המפרץ הפרסי" ודחה הצעות, כמו זו שהוצעה על ידי האיתאללה צאדק ח'ל'ה'לי, לשנות את שמו של מעבר המים ל"מפרץ האסלאמי". בשנות ה-90 ההיצמדות לאינטרס הלאומי בלטה אף יותר. דוגמה מובהקת לכך הייתה יחסה של איראן כלפי ההתקוממות השיעית בדרום עיראק בשלהי המלחמה במפרץ ב-1991. אחרי ככלות הכול, המתקוממים בעיראק היו שיעים שפעלו נגד הרודן העיראקי, צדאם חוסין, יריבה המר של איראן. הם מחו נגד עוולות משטר הבעת' ושאפו לכונן רפובליקה אסלאמית. למרות זאת, איראן נמנעה מלתמוך בהם באופן נחרץ, והסתפקה במס שפתיים בזכות מאבקם. קברניטי איראן העריכו כנראה כי סיכוייהם של השיעים לחולל מהפך בעיראק קטנים, וסברו שהימור לא נכון מבחינת הרפובליקה האסלאמית עלול לגבות מחיר כבד לטווח הארוך. יתרה מזו, מאבק מוצלח של השיעים עלול היה לעורר שאיפות דומות בקרב הכורדים, בכלל זה הקהילה הכורדית באיראן.

חוקרים שונים ראו בהסתלקותו של ח'ומיני סיומה של תקופה, והגדירו את איראן החל מ-1989 תחת ההנהגה החדשה "הרפובליקה השנייה". מותו של ח'ומיני הותיר חלל בהנהגה הפוליטית. הקשיים הכלכליים והחברתיים הכבידו על ההנהגה ויצרו התמררות בקרב הציבור. בצומת הזו ניטש מאבק על עיצוב דרכה ומדיניותה של המהפכה ועל יחסי הגומלין שלה עם המדינה. כמו במשטרים

מהפכניים אחרים, נאלץ המשטר האסלאמי באיראן לחרוג מן הדוקטרינה המקורית ולאמץ גישות פרגמטיות לעת מצוא. מגמה זו לא הייתה תוצאה של העדפה דוגמטית אלא התאמה של הדוגמה לצרכים של המציאות המשתנה. כך, למשל, לאחר מותו של איתאללה ח'ומיני הייתה נסיגה מן הדוגמה בכמה מקווי המדיניות. בחירתו של מוחמד חאתמי באוגוסט 1997 לנשיא ביטאה ביתר שאת את המגמה הזאת.

שנות ה-90 היו לכאורה שעת כושר להפשרה ביחסים בין איראן למדינות ה-GCC, בייחוד כוויית וסעודיה. איראן אף הצהירה על נכונותה לעשות כן. כל עוד הונחתו מהלומות על ראשה של עיראק הבעת'יסטית, גם אם על ידי "השטן הגדול" (ארצות הברית בפי מנהיגי איראן), חיזק הדבר את מעמדה האזורי של איראן ופתח בפניה הזדמנויות שונות. איראן השמיעה אמנם הסתייגויות כלפי מדיניותן התוקפנית של ארצות הברית ובריטניה, אך בינה לבין עצמה בירכה על ריסוקו של משטר הבעת' בעיראק. המדיניות האמריקנית במפרץ, שהחל ממאי 1993 גרסה "הכלה כפולה" (Dual Containment), שמטרתה הייתה החלשה או מיגור שלטונו של צדאם בעיראק וניסיון להטות את מדיניות איראן לעבר שיתוף פעולה עם מדינות ה-GCC, שיחקה גם היא לידי איראן. כך, בין האיומים נגד מדינות ה-GCC שילבה איראן טון פייסני שהתמקד בסדר היום הכלכלי והאסטרטגי במפרץ הפרסי, היינו, סוגיות הנפט והביטחון האזורי. ההפשרה שחלה ביחסי איראן וסעודיה ניכרה יותר לאחר בחירתו של מוחמד חאתמי לנשיא. ביקורו של נשיא איראן בסעודיה ביוני 1999, שהיה ביקור ראשון של נשיא הרפובליקה האסלאמית בממלכה, הוצג כראשיתו של מפנה.

ואולם, כל הבעיות הנמצאות בשורש המתח בין איראן הפרסית והשיעית לבין שכנותיה הערביות הסוניות נותרו בעינן. החשדנות וחוסר האמון שהתפתחו עקב תפיסות עולם שונות, הבדלים רעיוניים בסוגיות דת ומדינה, סכסוכים טריטוריאליים ושאלות של ביטחון אזורי, ובכלל זה מעמדה של ארצות הברית באזור – כל אלה לא התפוגגו. מבחינת מדינות ה-GCC נוצר בשנות ה-90 שדה גיאו-פוליטי חדש שחייב שינוי בתפיסת

הביטחון שלהן. פלישת עיראק לכווית מוטטה לחלוטין את עיקרי מדיניותן האזורית. עיראק לא זכרה לכווית ולסעודיה את חסד מדיניות הפיוס והתמיכה בה במהלך מלחמתה עם איראן. הליגה הערבית גינתה אמנם את פלישת עיראק לכווית, אך לא הייתה מסוגלת להביא את הצדדים הנצים לשולחן הדיונים, לא כל שכן לגרום לכוחות עיראק לסגת מכווית. יחסי הכוח החדשים הובילו לשינוי רדיקלי במדיניותן של מדינות ה-GCC. אפשרויות הגנה חלופיות שעלו על סדר היום שלהן בראשית שנות ה-90, כמו ברית צבאית עם סוריה ומצרים (שלהלכה נחתמה ב-6 במרץ 1991 וידועה כ"הצהרת דמשק"), או הצעה של הסולטאן קאבוס מעומאן על הקמת צבא GCC מאוחד, לא הגיעו לידי מימוש. הסתמכות ממשית על מדינות ערב (למעט קשרים דיפלומטיים) הוכחה כשגויה, ובמקומה נטען עתה כי הפתרון היחיד הוא הישענות מלאה על הרתעה צבאית ויכולת הפעלה של כוחות אמריקניים ובריטיים, שהוכיחו את יעילותם נגד עיראק.¹⁷ התפנית שחלה במדיניותן של רוב מדינות ה-GCC נבעה מתחושת דחיפות אך גם מהתפכחות מהאשליה שפיתחו בעבר שמדינות ערב יוכלו להגן על אחיותיהן במפרץ.

באפריל 1992 גירשה איראן את חיל המשמר של אל-שארקה (שארג'ה), אחת ממדינות איחוד האמירויות הערביות שיחד עמה החזיקה בשליטה על האי אבו מוסא מאז 1971, ובעקבות זאת עלה החשש שגם איראן, בדומה לעיראק, עלולה לפגוע בריבונות הטריטוריאלית של אחת ממדינות המפרץ. גם אם לעתים נראה כי הטון של טהראן פייסני, קשה היה למחות את משקעי החדש והעוינות כלפי איראן שהצטברו במדינות ה-GCC (בעיקר כווית, בחרין, סעודיה ואיחוד האמירויות הערביות).

כך הגדירו לעצמן מדינות ה-GCC את תפקידה של ארצות הברית ככוח מונע שנועד להדוף פלישה או התקפה צבאית יזומה נגדן. במקרה כזה, הוסכם, אין תחליף לכוח צבאי מערבי – בין אם לצורך הרתעה שתמנע התקפה ובין אם ככוח מסיבי בולם בעת

17. U. Rabi, "Kuwait's Changing Strategic Posture: Historical Patterns", pp. 54–55.

התרחשותה. ואולם מנהיגי ה-GCC הבינו כי בנוכחות אמריקנית אין כדי למנוע או לבלום סכנות של טרור, חתרנות או היווצרות קואליציה נגד חלק מחברות הארגון. נהפוך הוא, במקרים רבים היא עוררה תסיסה דתית חריפה, למשל, במקרה הסעודי. יחידות צבא אמריקניות אף הפכו להיות יעדים לפעולות טרור ונפגעו מהתקפות בבירה הסעודית ריאד וביישוב אל-ח'יבַר ביוני 1995 ובנובמבר 1996.

בפתח המאה ה-21

חרב הסונה והשיעה

הפלתו של שליט עיראק צדאם חוסין באפריל 2003 עודדה את שאיפות ההגמוניה של איראן. במקביל, קריסת משטר הבעת' הפיחה רוח חיים בקהילת הרוב השיעית שביקשה לתרגם את משקלה היחסי באוכלוסייה למונחים פוליטיים. ממשלת האיחוד הלאומי שהוקמה בבגדאד בראשות נורי אל-מאֶלְפִי באמצע 2006 ביטאה את הדומיננטיות השיעית; רוב חברי הממשלה הזאת פיתחו קשרי עבודה ידידותיים עם איראן. בעיראק שלאחר צדאם נקבע אפוא תקדים: לראשונה במדינה ערבית היו השיעים לגורם מוביל, ובעזרתה הפעילה של ארצות הברית חלו שינויים מפליגים ביחסי הכוחות ההיסטוריים בין הסונים לבין השיעים בעיראק. בחירות ינואר 2005 סימנו את מעבר ההגמוניה הפוליטית בעיראק מן המיעוט הסוני לידי הרוב השיעי והקהילה הכורדית. מבחינת איראן זו הייתה הזדמנות פז להעמיק את חדירתה לתוך עיראק, תוך שימוש במנופיה הכלכליים, הצבאיים והפוליטיים ולחזק ביתר שאת את "הגל השיעי" מאז 1979. כך התרחבה השפעתה של איראן, שהייתה קיימת זה כבר בדמשק ובבירות, גם לבגדאד.¹⁸ השפעתה הגוברת של איראן בזירה המזרח תיכונית ומערכת היחסים הטעונה בינה לבין המרחב הערבי הסוני הפכו מאז

18. Uzi Rabi and Brandon Friedman, "The Geopolitical Dimension of Sunni-Shi'i Sectarianism in the Middle East," in Uzi Rabi (ed.), *International Intervention in Local Conflicts* (London: I.B. Tauris & Col. Ltd, 2010), pp. 177–201.

לסוגייה מרכזית בסדר היום של האזור. הדבר בא לידי ביטוי בשיח הערבי כאשר שליטים ערבים ואנשי האליטה הסונית הטילו דופי בערביותם של השיעים ובנאמנותן של הקהילות השיעיות למדינות הערביות. בדצמבר 2004 הוזהר מלך ירדן עבדאללה השני, מפני הסכנה הטמונה בהיווצרותו של "סהר שיעי" המאיים לקרוע את העולם הערבי והאסלאמי.¹⁹ הגבולות של הסהר השיעי הזה, כך נטען, מתחילים באיראן, ממשיכים בחלקו הצפוני של המפרץ הפרסי – בעיראק, שבה השיעים מהווים כ-60% מכלל האוכלוסייה, בבחריין, (כ-70% מהאוכלוסייה) ואולי אף בכווית (כ-30% מהאוכלוסייה) וסעודיה (כ-13% מהאוכלוסייה), ומסתיימים בסוריה, הנתמכת על ידי איראן, ובלבנון (כ-45% מהאוכלוסייה). מאז הפך הקונפליקט הסוני-שיעי לסוגייה מרכזית בשיח הערבי פורסמו בתקשורת האלקטרונית ובתקשורת הכתובה במדינות הנפט הערביות כתבות רבות שכותרותיהן היו "הגל השיעי", "התחייה השיעית", "העידן השיעי".

כאמור, בשנות הפתיחה של המאה ה-21 בלטה הרפובליקה האסלאמית של איראן ראתה עצמה כמדינה הגמונית באזור, ופעלה בהתאם לכך. הסדקים שניבעו במערכת הערבית והחלל המנהיגותי שנפער בה עודדו את איראן להעמיק את חדירתה ללב המזרח התיכון. ההתחזקות של השיעה במרחב הערבי הגבירה את החרדה של מדינות ה-GCC. מבחינתן, "האיום השיעי" היה קיים ברקע של התמונה הגיאו-פוליטית החל מ-1979, אולם עיראק הבעתיסטית, שהייתה אויבת מרה של איראן, איזנה כביכול את משוואת הכוח באזור. עתה, משהפכה עיראק שלאחר צדאם לארץ גשר בציר שיעי שאפתני ולזירת פעולה עבור איראן, הפך החשש מאיראן ומהשיעה לאמת מידה שבאמצעותה בחנו המדינות האלה כל התפתחות באזור.

הפלת משטרו של צדאם חוסין ותקומתה של השיעה העיראקית נטעו תקווה בלב של הקהילות השיעיות במדינות הנפט הערביות. אחד הפעילים הבולטים במחנה השיעי בסעודיה, השיח' חסן אל-

19. ריאיון עם מלך ירדן עבדאללה בן חוסין, אל-ראי אל-עאם, 5 בינואר 2005.

צָפָאָר אמר: "עתה [עם תקומתה של השיעה בעיראק] אנו [השיעים בסעודיה] נחושים לתבוע את זכויותינו".²⁰ סעודיה, ממלכה סונית השואבת את השראתה מן האסכולה הוהאבית, דוקטרינה אנטי-שיעית במהותה, התייצבה כראש חץ סוני בפולמוס האנטי-שיעי. אנשי דת והאבים, ממסדיים ולא ממסדיים, הטיפו בתקשורת המודפסת ובתקשורת האלקטרונית למאבק חורמה בשיעים. קביעתו של תורכי אל-חמד, איש המחנה הליברלי בסעודיה, כי "כ-90% מאזרחי סעודיה אינם נותנים אמון בשיעים",²¹ לימדה על החשד הרב ועל העוינות העמוקה כלפיהם. סוגייה נוספת על סדר היום התקשורתית והציבורי במרחב של המפרץ הערבי הייתה הסכנות הכרוכות בתופעת התשיע, כלומר, ההטפה בשבח השיעה ושכנוע המאמינים לדבוק בה.

המתח המתחדש בין שתי המסורות הדתיות הגדולות באסלאם – הסונה והשיעה – וכן התגברותו של המתח האתנו-תרבותי בין הערבים לפרסים משני צדי המפרץ, הפכו למרכיב מרכזי בגיאוגרפולטיקה של המפרץ. סממניו של המתח הדתי-עדתי באזור היו קיימים עוד קודם לכן, אך נראה שעתה הפכו קווי השסע לכות מעצב בהתנהלותם של השחקנים בזירת המפרץ. חששן של מדינות הנפט הערביות, בייחוד סעודיה, אף גבר כשהתברר כי בצפונה של תימן, בסמוך לגבולה הדרומי של סעודיה, הניפה הוֹיִדְיָה (להלן: זיידיה, השיעה התימנית) את נס המרד וקראה תיגר על השלטון המרכזי בתימן. ביוני 2004 קרא איש הדת הזיידית חוסיין בְּדַר אל-דין אל-חות'י ממקום מושבו בעיר צַעְדָה לצאת למאבק חורמה נגד השלטון בתימן. אל-חות'י טען כי מטרת המאבק היא להגן על הזיידיה מפני הנוכחות הסלפית בצעדה. במקביל הוא רומם ושיבח את הרפובליקה האסלאמית באיראן ואת תנועת החזובאללה

20. אל-קודס אל-ערבי, 1 מאי 2003.

21. יהושע טייטלבוים, "סונים ושיעים בערב הסעודית", בתוך: תמר יגנס (עורכת), בין סונה לשיעה – יחסי הכוחות המשתנים (תל אביב: מרכז משה דיין, 2008), עמ' 157.

בלבנון. תימן נסחפה לקונפליקט הסוני-שיעי ששטף את האזור מאז הפלתו של משטר צדאם חוסיין בעיראק באפריל 2003.²² מלחמת לבנון השנייה (2006) הזינה ביתר שאת את הפולמוס האנטי-איראני והאנטי-שיעי. במהלך המלחמה גבר המתח על הרקע הזה בין איראן לסעודיה. שליטי סעודיה טענו כי ארגון החזבאללה מחרחר מלחמה ואחראי לחוסר היציבות בלבנון. אחד הביטויים החריפים ביותר לעימות המתפתח בין איראן לסעודיה היה "מלחמת הפתוות" – אנשי דת והאבים-סונים, שייצגו את המחנה הקיצוני של הסונה, פרסמו פסקי הלכה שקבעו כי השיעה היא כפירה וכי נסראללה הוא בן השטן ואויב שאין לשתף עמו פעולה. בין אלה בלט השיח' עבדאללה בן ג'פארין, מבכירי העלמא הסעודים, שפרסם פתווה שבה נקבע כי תמיכה בחזבאללה היא בבחינת חטא, שכן זוהי תנועה שיעית הפועלת בשירותה של איראן וחותרת להרחיב את השפעתה באזור.²³ כאמור, מציאות זו טמנה בחובה גם את חידודו של המתח האנטי-תרבותי בין הערבים לבין הפרסים. השימוש במונחים "הסהר שיעי" (אל-הלא אל אל-שיעי) ו"הסכנה השיעית" (אל-ח'טר אל-שיעי) נועד לחדד את האיום האיראני. תחת הכותרת "איראן הגרעינית מחיה את חלום האימפריה הפרסית" טען העיתון אל-שרק אל-אוסט בינואר 2006 שהיכולת הגרעינית שאליה חותרת איראן אינה מיועדת למתקפה על ישראל, אלא נותנת בידיה כלים למימוש חזון ההתפשטות האיראנית במרחב הערבי.²⁴

אירועי "האביב הערבי" – בחרין כמודל

ההתקוממות שפרצה בפברואר 2011 בחרין נתפסה בתחילה כמקרה נוסף של השפעת האירועים שהתרחשו בתוניסיה ובמצרים. המפגינים ב"כיכר הפנינה" שבמְנָאמָה בירת בחרין התמקדו בדרישה לרפורמות במערכת הממשל וביצירת הזדמנויות

22. ליתר פירוט בדבר ההתפתחויות בתימן, ראו מאמרה של ענבל ניסים-לובטון בקובץ זה.

23. אל-ח'ג'אז, 15 באוגוסט 2006.

24. אל-שרק אל-אוסט, 27 בינואר 2006.

בתעסוקה, אולם העובדה שהשיעים מילאו תפקיד מרכזי במחאה הקנתה להתקוממות גוון דתי-כיתתי. לשיעים בבחרין, המהווים כ-65%-70% מן האוכלוסייה, המונה כמיליון נפש, יש היסטוריה של מחאה נגד הקיפוח המתמשך שנוקט כלפיהם המשטר הסוני. משפחת אל-ח'ליפה הבחרינית הפעילה כדרכה יד קשה והבהירה כי אינה מתכוונת לוותר על מעוזי הכוח שלה. היא הכריזה על מצב חירום והטילה משטר צבאי למשך שלושה חודשים. במהלך ההתקוממות דיווחו הרשויות על מעצרים של אישים בולטים ממחנה האופוזיציה, בהם פעילים לוחמניים ששבו זה מכבר לבחרין מגלות שבמהלכה נשפטו שלא בפניהם באשמת ניסיון הפיכה נגד המשטר.²⁵

ברקע האירועים עמדה סוגיית מעורבותה של איראן. כאמור, לאיראן יש תביעות טריטוריאליות היסטוריות על בחרין המזינות דרך קבע את חשדנותן של מדינות חצי-האי הערבי. ביולי 2007 טען חוסין שְרִיעַת־מְדָאֲרִי, יועצו של המנהיג הרוחני של איראן, עלי ח'אמנהאי, ועורכו של העיתון כְּיָהָאן הנחשב לאחד משופרי התעמולה של הנהגת איראן, כי "בחרין היא חלק מאיראן". משפחת המלוכה בבחרין, אל-ח'ליפה, חשה אפוא נתונה תחת איום קיומי מתמיד מצדה של איראן, וזו נתפסה לפיכך כעומדת מאחורי התקוממות פברואר 2011. בחרין הורתה לפיכך על גירוש הדיפלומטים האיראנים ממנאמה, ובתגובה לצעד גורשו הדיפלומטים הבחרינים מטהראן.

להתקוממות בבחרין היו השלכות גיאו-פוליטיות שהבליטו מחדש את עומקו של העימות הסוני-שיעי והערבי-איראני ואת מרכזיותו בהוויה של המפרץ הפרסי. סעודיה, בעלת הברית הקרובה של בחרין, שיגרה לארכיפלג הבחריני חיל משלוח של כ-1,500 חיילים ושוטרים מכוחות ה-GCC. באיראן וגם בעיראק נשמעו קולות שגיבו את ההתערבות של כוחות סוניים ערביים בענייניה של מדינה שכנה, ואלה הציתו מחדש את היריבות המרה בין סעודיה ו"אחיותיה" לבין איראן. משלוח הכוחות היה

25. ליתר פירוט והרחבה בנושא האירועים בבחרין, ראו מאמרו של שאול ינאי בקובץ הזה.

אפוא מפגן אחדות של מדינות המפרץ נגד התערבותה של איראן בענייניהן הפנימיים של מדינות ערביות, במקרה הזה – בחרין. את הלך הרוחות האנטי-איראני, למעשה, האנטי-שיעי, היטיב לבטא האמיר הסעודי ח'אלד בן טלאל: "כל הספקות החלו להתאמת ואף נחשף באופן ודאי כי אנשי הרֶאפְדָה [שם גנאי לאלה השוללים את שלושת הח'ליפים הראשונים ותומכים בעלי ובמשפחת הנביא] וחובשי המצנפות עומדים מאחורי אלה המציתים פְתָנָה, אלה המסיתים ואלה המעוניינים להוביל את המדינה לתהום, כפי שעשה החזובאללה בלבנון וכפי שהם עשו בעיראק [...] במלחמת החות'ים בתימן, באירועים בבחרין, ועוד קודם לכן [בהפגנות] שנערכו כמה פעמים בסעודיה". מאמר המערכת ביומן הסעודי אל-וטן אף הבהיר כי "... אותו מדינאי [עלי ח'אמנהאי] המסתגר בגדה המזרחית של המפרץ הערבי – לא 'הפרסי' – טועה מאוד אם הוא חושב שמדינות מועצת שיתוף הפעולה [GCC] יישארו אדישות לנוכח התערבותו הברורה בענייניה של בחרין. באומרנו 'ענייניה של בחרין' על איראן להבין היטב כי הכוונה היא ל'ענייניהן של מדינות המפרץ', וכי מערכת מועצת שיתוף הפעולה במובן הפוליטי ובמובן הצבאי שלה הוקמה למען אחדות המפרץ והגנה עליו מפני כל מי שמאיים על יציבותו ועל ביטחון אזרחיו".²⁶

בחרין הייתה למיקרוקוסמוס של המערכת הלחצים המורכבת שאפיינה מתחילת המאה ה-21 את המזרח התיכון כולו. שליחת כוחות הצבא של ה-GCC נעשתה תחת רישומם של המקרה של תוניסיה והמקרה של מצרים, ונועדה להעביר מסר חד וברור לווינגטון: למאבק על בחרין יש משמעויות מרחיקות לכת. מדינות המערב אינן יכולות להרשות לעצמן להקריב את בחרין על מזבח מצג השווא של דמוקרטיה בחסות איראן. מבחינתן של מדינות ה-GCC, ארצות הברית הייתה ונותרה משענת מגן חיונית ואיתנה. אירועי שנות ה-80 וה-90 דחפו את מדינות המפרץ ביתר שאת להישענות רחבה מתמיד על מטריית המגן האמריקנית. ואולם התנהלותה של ארצות הברית בסוגיית עיראק, המדיניות ההססנית שנקט ממשל אובמה בסוגיית איראן וההתייחסות לצדם

26. אל-וטן, 15 מרץ 2011.

של מהפכני האביב הערבי נגד בעלי ברית ותיקים, בהם חוסני מובארכ – כל אלה אילצו מדינות כמו סעודיה להעריך מחדש את רכיביה של משוואת הביטחון הרצויה באזור. עסקות הנשק רחבות ההיקף שחתמו מדינות המפרץ הערביות עם ארצות הברית לאחר נסיגתה מעיראק לימדו על רצונם של האמריקנים להפיס את דעתן של המדינות המודאגות במפרץ וכן על כוונה ברורה של מדינות המפרץ הערביות להיערך ליום פקודה לנוכח תוכניות הטילים של איראן.

ניתן אפוא לומר כי בסיומה של שנת 2013 ניצבת זירת המפרץ על כל שחקניה בפני מציאות רבת אתגרים התובעת מהם פיתוח של חשיבה אסטרטגית שונה שבה ייעשה שימוש בכלי מדיניות חדשים. בפיתוח הדרומית של חצי-האי הערבי התפתחה מדינה כושלת – תימן – המהווה חממה לתנועות של אסלאם רדיקלי בדמות ארגון אל-קאעדה, המשלח חיציו כנגד בתי המלוכה בחצי-האי הערבי.

מדינות חצי-האי הערבי בוחנות בדאגה את המתרחש בעברו השני של המפרץ הפרסי. אף כי הרפובליקה האסלאמית של איראן נתונה בסבך של בעיות חברתיות וכלכליות היא מתיימרת לכבוש מעמד דומיננטי באזור ולהכתיב מתווה רעיוני ומדיני על פי האינטרסים שלה. תוכנית הגרעין של איראן ומעורבותה בסכסוך הסוני-שיעי משמשים הוכחה ניצחת בעיני סעודיה ו"אחיותיה" כי גם אם הטון משתנה בשל חילופי גברי בטהראן – נותרות בעיניהן הבעיות המבניות בגיאופוליטיקה של המפרץ. הפעולה הנחרצת של הסעודים בבחירת לימדה על שינוי גישה ועל חשיבה אסטרטגית חדשה. את גישתם הבלתי מתפשרת בסוגיית משטרו של בשאר אל-אסד בסוריה ואת התמיכה שהעניקו יחד עם אמירות קטר למחנה המורדים בסוריה יש להסביר בצורך הדוחק בצמצום מרחב הפעילות של איראן וביציאה נגד מי שמסתמן כבעל הברית שלה. סעודיה, המדינה המובילה בגוש מדינות ה-GCC, מתמודדת יחד עם "אחיותיה" הקטנות מול רוחות השעה היוצרות נוף גיאופוליטי חדש במפרץ.